

HERMAN NOHL, EEN VERGETEN WELDOENER VAN HENRI PIRENNE TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

Walter Thys

1. Inleiding

Bij het lezen van het kortgeleden verschenen werk van Sarah Keymeulen en Jo Tollebeek over de bekende mediëvist Henri Pirenne (1862-1935) van de Gentse Universiteit (*Henri Pirenne, historian: A life in pictures*. Leuven, 2011) was ik nieuwsgierig naar het standpunt van de beide auteurs ten aanzien van de pogingen die in 1916-1918 vanuit het bezette België werden ondernomen – en dan nog wel door een Duits militair – om Henri Pirenne en zijn collega Paul Fredericq uit hun Duitse ballingschap te bevrijden of althans hun lot te verzachten. Ik verwachtte hier of daar een verwijzing aan te treffen naar mijn editie van de brieven die de Duitse dienstplichtige Herman Nohl geregeld vanuit Gent aan zijn vrouw in Duitsland heeft gestuurd (Walter Thys, *Ein Landsturmmann im Himmel. Flandern und der Erste Weltkrieg in den Briefen von Herman Nohl an seine Frau*. Leipzig, 2005).

Nohl heeft in zijn brieven uitvoerig verslag over zijn tussenkomst uitgebracht en daarin ook het belangrijke aandeel van zijn vrouw vermeld. Maar tot mijn verwondering duikt de naam Nohl nergens in het boek van Keymeulen en Tollebeek op. Uit vroeger onderzoek was mij al gebleken dat ook in de biografie van Henri Pirenne door Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study* (Gent, 1974), Nohl onvermeld was gebleven. Nog groter was op het eerste gezicht mijn verbazing toen bleek dat Henri Pirenne zelf in zijn *Souvenirs de Captivité en Allemagne (Mars 1916-Novembre 1918)*, (Bruxelles, 1921), noch Herman Nohl, noch diens vrouw vermeldt, al mag worden aangenomen dat hij ook aan hen heeft gedacht toen hij zijn memoires opdroeg ‘aux amis belges et étrangers qui ont pensé à moi durant mon exil’.

Vandaar mijn voornemen om die gedeelten uit de oorlogsbrieven van Nohl aan zijn vrouw waarin Pirenne en/of Fredericq aan bod komen, in het Nederlands te vertalen en deze, voorafgegaan door de hiernavolgende korte biografische toelichting en gevolgd door nog enige verklarende documenten en commentaar te publiceren. Het is trouwens onbegrijpelijk dat die brieven in

Vlaanderen zo lang onbekend zijn gebleven en dat pogingen om ze in het Nederlands te vertalen en ze zo ook in eigen land toegankelijk te maken, in het herdenkingsjaar van de Grote Oorlog vooralsnog geen enkel respons hebben mogen ontvangen want zelden voordien is er door een buitenlander die dan bovendien de vijand was, zo ingrijpend, zo aangrijpend en met zoveel liefde over Vlaanderen geschreven.¹ Anderzijds mag niet onvermeld blijven dat Nohl, om tot hier toe onbekende redenen, in zijn later leven nooit meer naar het thema Vlaanderen is teruggekeerd.²

Afbeelding 1: Henri Pirenne (1862-1935); Universiteitsbibliotheek Gent.

2. Herman Nohl en Vlaanderen

De in 1879 in Berlijn geboren Herman Nohl studeerde van 1898 tot 1904 in zijn geboortestad filosofie en geschiedenis bij illustere professoren als Wilhelm Dilthey (*“der grosse Pan”*), Friedrich Paulsen en Ulrich von Wilamowitz-

¹ In de inleiding tot *Ein Landsturmman* heb ik de ongewone relatie van Nohl met Vlaanderen een “omgekeerd Stockholmsyndroom” genoemd.

² Zijn leerlinge en biografe Elisabeth Blochmann vermeldt de episode Flandern wel in haar “Vorwort” tot Herman Nohl, *Vom Sinn der Kunst*. Göttingen, 1961, p. 4, en herinnert in *Herman Nohl in der pädagogischen Bewegung seiner Zeit 1879-1960*. Göttingen, 1969, p. 81, aan een kort oponthoud in Sint-Martens-Latem op een terugreis samen met Nohl vanuit Engeland. Ook Sophie De Schaepdrijver heeft op de enigszins vreemde gang van zaken gewezen (“Nohl never wrote another word on Flanders”) in haar bijdrage ‘That Theory of Races. Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 41, 2011, 3-4, pp. 533-552.

Moellendorff. Zijn in 1904 aan Dilthey voorgelegde dissertatie over *Sokrates und die Ethik* verscheen nog hetzelfde jaar in Tübingen en Leipzig. Daarop volgde de eervolle maar moeilijke opdracht als famulus van Dilthey waarbij hij de eigenlijke auteur was van meerdere werken en opstellen die onder de naam van de grote meester het licht zagen. Tijdens een vakantieverblijf op een landgoed in Heiligenbluth leerde Nohl de Weense Bertha Oser kennen, telg uit een rijke en aanzienlijke Joodse familie (haar moeder was de tante van Ludwig Wittgenstein). Bertha was muzikaal zeer begaafd en had nog muziekles van Johannes Brahms gekregen. Zij trouwden in 1905 en gingen zich in Jena vestigen. Dankzij het vermogen van zijn vrouw kon Herman Nohl zich onbelemmerd aan zijn ‘*Habilitation*’ wijden en tevens een privatdocentschap aan de Universiteit Jena opnemen. In zijn vrije tijd beoefende hij samen met zijn vrouw het pianospel, hij leerde de uitgever Eugen Diederichs kennen evenals de componist Max Reger; het werk van de Belg Henry Van de Velde was niet ver weg evenmin als het Carl-Zeissbedrijf, waar hij eveneens contacten mee onderhield. De tijd in Jena moet voor het jonge paar bijzonder vruchtbaar zijn geweest, niet in de laatste plaats omdat hun vijf kinderen daar geboren werden. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 kwam aan de mooie droom een einde: een jaar nadien werd Nohl – hij was toen al vijfendertig – voor militaire dienst opgeroepen maar kwam wegens een lichte invaliditeit bij de Landsturm terecht waar hij met administratieve taken werd belast. Zijn standplaats werd Gent en meer bepaald de Kouter, waar hij ter hoogte van de kiosk in een opgeëist pand – dat er anno 2014 nog net hetzelfde uitziet als op de foto’s uit die tijd – zijn administratieve taken in dienst van de Etrappeninspektion bij het 4de Duitse leger opnam.

In dat gebouw aan de Gentse Kouter heeft hij drie jaar lang in zijn vrije ogenblikken de meeste van de 605 brieven aan zijn vrouw in Duitsland geschreven.³ Ze zijn niet alleen van grote waarde voor de biografie van hun auteur maar ze bevatten een ongeëvenaarde schat aan gegevens over het leven in een bezette stad, gezien door de bezetter⁴, alsook over het bezette Vlaanderen, waarbij de belangstelling van Nohl in het bijzonder naar de beoefenaren van beeldende kunst en letterkunde uitgaat. In zijn vrije uren kuiert hij door Gent of neemt

³ De brieven waren na Nohls dood een tijdlang in handen van zijn oudleerlingen Elisabeth Blochmann en Rolf Joerden, die ze in 1969/1970 aan de erven Nohl teruggaven. Deze laatsten hebben ze in 1976 aan de Georg-August-Universität geschonken waar ze sedert 27 september 1990 voor onderzoek toegankelijk zijn. Nohls brieven zijn in zo goed als onleesbaar “Duits” schrift geschreven en de ontcijfering is een zeer moeizaam werk.

⁴ Zo schrijft Nohl in een van de eerste brieven aan zijn vrouw dat de “Zivilbevölkerung” verplicht was op de rijweg te lopen en het trottoir (de befaamde “Bürgersteig”) uitsluitend door Duitse “Heeresangehörige” mocht worden betreden. Wie dat bevel niet opvolgde werd letterlijk “*manu militari*” op de rijweg geduwd.

de trein naar Brugge, beklimt de kerktoeren van Damme, reist verder naar Oostende, bezoekt Brussel, Antwerpen of zelfs Leuven en Luik en brengt daar dan in zijn brieven telkens een omstandig verslag over uit. Langzamerhand tekenen zich de plaatsen en de personen af die zijn bijzondere belangstelling hebben en de Vlaamse lezer van de brieven ontdekt samen met hem allerlei aspecten van het land en zijn bewoners die hem voordien niet opgevallen of die hem onbekend waren. Nohl brengt – vaak meerdere – bezoeken aan een hele schaar Vlaamse beeldende kunstenaars en letterkundigen waaronder Hugo Verriest, Stijn Streuvels, James Ensor, Felix Timmermans, de Gentse lithograaf Armand Heins en Jozef Cantré. Hij bezoekt het achtergelaten atelier van de naar Engeland gevluchte George Minne, gaat in Sint-Martens Latem op zoek naar (“den alten”) Albijn van den Abeele – deze komt wel zestig keer in de brieven voor –, en wordt kind aan huis bij Albert Servaes.

Voor August Vermeulen, die hij nooit heeft ontmoet, heeft hij een bijzondere verering, noemt hem “*die Verkörperung der flämischen Bewegung*” en “*den einzigen männlichen Kopf*” en hij wil diens *Wandelende Jood* in het Duits vertalen. Intussen leest hij *Zomerleven* van Cyriel Buysse, *Baas Gansendonck* van Conscience, *Het ivoren aapje* van Teirlinck, *Pallieter* van Felix Timmermans, enz. De gedichten van Verhaeren leert hij in Duitse vertaling kennen.

Hij gaat in Gent in de Sint-Baafskathedraal zitten en bemerkt dat een vrouw in zijn buurt bepaalde gebeden in het Vlaams prevelt en andere in het Frans ofwel maakt hij zich boos omdat de bezetter, die hout nodig heeft, al de meer dan honderd jaar oude beuken aan één kant van de Kortrijkse Steenweg laat rooien maar daarbij precies de verkeerde kant kiest, de kant namelijk die zijn schaduw over de steenweg laat vallen. Soms komt de toekomstige pedagoog al even om de hoek kijken wanneer hij naar huis schrijft dat Gentse vrouwen vaak zeer laat met kleine kinderen in de bioscoop zitten. Zijn pedagogische belangstelling groeit onderhuids naarmate de oorlog vordert en hij bij zijn veelvuldige omgang met “das Militär” en meer bepaald met de gewone soldaten vaststelt dat aan hun geestelijke en zedelijke vorming werkelijk alles ontbreekt (“*Er sieht die Verrohung seiner Mitmenschen mit Erschrecken und entwickelt Gedanken über ein besseres Deutschtum*”).⁵ Vandaar, na de nederlaag en zijn terugkeer naar Duitsland, zijn inzet voor de “*Volkshochschule*” en voor de opvoedkunde in het algemeen zodat hij een van de belangrijkste pedagogen in Duitsland wordt en zich kan omringen met talrijke leerlingen die op hun beurt zijn theorieën en zijn praktijkervaringen zullen uitdragen.

⁵ Jürg Blickenstorfer, *Pädagogik in der Krise*, Rieden, 1998, pp. 28-29.

In de brieven aan zijn vrouw staat Nohl zeer kritisch tegenover de “*Flamenpolitik*” van de bezetter – die hijzelf dus ook is – alsook tegenover de “vervlaamsing” van de universiteit en onderhoudt slechts geringe contacten met de nieuwe generatie professoren. Voor de Nederlandse chemieprofessor Josué Valetton en diens Duitse vrouw heeft hij wel sympathie en hij leert ook enkele studenten kennen waaronder de broers Brulez, wier activiteiten hij eerder met het oog van een psycholoog gadeslaat. De in de schilderkunst bekende Roemeense vrouw van Lucien, Fortuna Mavromati, maakt wel indruk op hem. Zij schenkt hem haar zelfportret omdat hij haar een brood gegeven had. Zijn oordeel over de Duitser geworden Nederlander André Jolles die aan de “Vlaamsche Hoogeschool” doceert, is ambivalent; in een brief aan zijn vrouw vraagt hij zich af of Jolles misschien een Jood is! Het is overigens merkwaardig dat Nohl in de brieven aan zijn Joodse vrouw herhaaldelijk zijn beklag doet over de Joden in dienst van de Etappeninspektion omdat ze drukte en lawaai maken zodat hij zich niet op zijn werk kan concentreren.

In Oostende brengt hij niet alleen herhaalde bezoeken aan James Ensor, waarbij hij geboeid is door diens complexe persoonlijkheid zoals die in zijn leven en zijn werk weerspiegeld wordt, maar hij zoekt er ook twee landgenoten op die daar bij een Duitse rodekruisafdeling werkzaam zijn: de expressionistische schilders Otto Herbig en – de later tot “*entarteten Künstler*” verklaarde – Erich Heckel. Nog middenin zijn verblijf in Vlaanderen schrijft hij dan zijn Vlaams cultuurtestament, een indringende, teergevoelige liefdesverklaring aan het kleine, pas ontdekte land en hij publiceert deze in 1917 als “Die idyllische Seele Flanderns. Das Land der Leie und Albijn van den Abeele” in het Duitse tijdschrift *Die Tat*.⁶ Een paar voorbeelden ter illustratie van Nohls liefde voor Vlaanderen:

“Die künstlerische Erhöhung dieses idyllischen Lebens ist das Dasein, das sich eine Reihe flämischer Künstler an den Ufern der Leie geschaffen haben, in Afsne [sic], St. Martens-Laethem und Deurle. Hier schlägt das lebendige, geistige Herz Flanderns. Wer von dem Frieden dieses grünen Landes gekostet hat, wird immer Heimweh nach ihm behalten. Wie in Barbizon oder Worpswede haben sich die Künstler hier niedergelassen, aber ohne die Flucht vor der Stadt und ohne den Gegensatz gegen die bäuerlichen Bewohner. Wie ein Gartenfluss ist die Leie mit ihren Seerosen zwischen Park und Feldern,

⁶ *Monatsschrift für die Zukunft deutscher Kultur*. 8. Jg., März 1917, 1094 ff. Neudruck in: Herman Nohl, *Pädagogische [und politische] Aufsätze*. Jena 1919 (105-116), 1929² (167-174).

den Landhäusern, klein wie Schiffskajüten, und den Blumenbeeten an ihren Borden.”⁷

In een brief aan zijn vrouw op 7 juni 1916: “[...] Ich lese ein Buch über Guido Gezelle, den grössten vlaamschen Lyriker – einstweilen kommt mir Klaus Groth aber reicher vor. Einen Vers über meine geliebte Leie setz ich dir her, ob du ihn verstehst?

‘Jordane van mijn hert
 en aderslag mijns Levens
 O Leye, o vlaamsche vloed,
 lijk Vlaanderen, onbekend;
 hoe overmachtigt mij
 de mate uws vreugdegevens,
 wanneer ik sta en schouwe
 Uw’ vrijen boord omtrent.’

Das ist nichts originales, universal angesehen, – aber der Mann muss mehr als andre, die vlaandrische Seele ausgesprochen haben und in seiner Lyrik muss sie zum Erstaunen wieder so recht zum Bewusstsein ihrer Eigenart gekommen sein. Sie stellen ihn alle neben Vondel. Der dritte grosse vlaamsche Künstler ist dann Breughel.

Ich hab hier bald eine kleine vlaamsche Bibliothek stehen, werde sie nach meiner Rückkehr dem germanistischen Seminar stiften⁸. Wie oft habe ich den Studenten vor dem Krieg geraten, eine ihrer germanischen Sprachen zu studieren, nicht immer bloss englisch. Welchen Spass hätte man früher gehabt, diese Literatur, Land und Volk für sich zu entdecken. Nun hat es die ganze 4. Armee dazu gebraucht. [...]

Maar tegenover dat andere Vlaanderen, dat als het ware onder de vleugels van datzelfde 4de leger van de grond poogde te komen, stond hij zeer kritisch. Over de in januari 1918 opgerichte Staat Vlaanderen schrijft Nohl aan zijn vrouw: “*Ich könnte stundenlang von dem Spass erzählen.*”⁹ Naar het einde toe heeft hij in zijn brieven alleen nog wat meewarige gevoelens voor de op de vlucht slaande

⁷ Thys (ed.), *Ein Landsturmmann im Himmel*, p. 298.

⁸ Noch in de Universiteit Jena noch in die te Göttingen is er een spoor van deze “kleine vlaamsche Bibliothek” gevonden.

⁹ (vert.) “Ik zou urenlang over de klucht kunnen vertellen.”

professoren en studenten van de “Vlaamsche Hoogeschool” en toont alleen achting voor Anton Jacob¹⁰ omdat deze een van de weinigen is die in november 1918 niet is gevlucht.

Het meest onverwachte en tevens het belangrijkste thema in de correspondentie met zijn vrouw is ongetwijfeld Nohls bezorgdheid om de twee Gentse professoren Henri Pirenne en Paul Fredericq die in 1916 naar Duitsland werden weggevoerd. Nohl kende Pirennes *Geschiede Belgiens* (1899-1913) en kort na zijn aankomst in Gent neemt hij zich voor, de historicus op te zoeken maar daarin is hij blijkbaar niet geslaagd. Intussen wordt Pirennes lot alsook dat van zijn collega Fredericq bezegeld. Hun kwalijk avontuur is bekend: op 18 maart 1916 worden zij na een laatste confrontatie op het Kabinet van de Etappeninspecteur wegens hun weigering om mee te werken aan de op te richten “Vlaamsche Hoogeschool” gearresteerd en ze krijgen één uur de tijd om zich op hun deportatie naar Duitsland voor te bereiden. Afzonderlijk worden ze onder strenge bewaking naar een krijgsgevangenenkamp afgevoerd: Pirenne naar Krefeld (bij een overnachting in Keulen slapen de Duitse bewaker en zijn arrestant in dezelfde kamer) en Fredericq naar Gütersloh. Op 12 mei d.o.v. wordt Pirenne naar een kamp voor burgerlijke gevangenen in Holzminden getransfereerd maar Fredericq blijft in Gütersloh. Vanuit Krefeld resp. Gütersloh worden ze dan allebei op 28 augustus d.o.v. naar Jena overgebracht, waar hun regime enigszins verzacht wordt: ze mogen er kamers in de stad betrekken en vrij gebruik maken van de faciliteiten van de universiteit maar moeten zich elke dinsdag en zaterdag op een vastgesteld uur bij Dr. Fuchs, burgemeester van Jena, aanmelden. Maar na enige tijd worden ze er van samenzwering tegen Duitsland en het onderhouden van een geheime correspondentie met Belgische vakgenoten verdacht en op 28 januari 1917 opnieuw van elkaar gescheiden: Pirenne naar Creuzburg an der Werra en Fredericq naar Bürgel. Daar blijven ze haast twee volle jaren, tot het einde van de oorlog en moeten dan nog tot eind november 1918 wachten vooraleer ze naar België kunnen terugkeren.

De eenentwintig brieven van Nohl aan zijn vrouw tussen januari 1916 en november 1918 waarin hij over Pirenne en Fredericq schrijft, tonen aan hoezeer hij om hen bekommerd is. De censuur trotserend schrijft hij op 13 september 1916: “deze weerzinwekkende en onridderlijke manier om gevangenen en vijanden, ook wanneer ze overwonnen zijn, ook nog slecht te behandelen, is gewoonweg een schande in onze tijd en bij alle volkeren.” En een jaar later, op 17 september 1917, met een zekere bravour: “De koning van Spanje, de koningin der

¹⁰ 1889-1947, Vlaams “activist”, was in de periode 1916-1918 docent aan de “Vlaamsche Hoogeschool”.

Afbeelding 2. Herman Nohl als Landsturmmann, 1915-1918
(Privé-bezit van Mrs. M.B. Kuhn-Oser, Oxford).

Nederlanden en de paus hebben zich blijkbaar reeds met het geval ingelaten. We zullen nu zien wat Herman Nohl kan!” Het is helaas vruchteloos geweest. Alle hoop op een spoedige terugkeer verliezend, vraagt Pirenne in een brief aan zijn vrouw of zij niet kan bereiken dat zij en hun jongste zoon Robert zich tot het einde van de oorlog bij hem in Duitsland mogen voegen. Dat wordt hun uiteindelijk mede door de bemiddeling van Nohl toegestaan.

Wat nu Pireennes relatie met Duitsland en zijn Duitse vakgenoten betreft, zowel Peter Schöttler¹¹ en Geneviève Warland¹² als Heinrich Sproemberg¹³

¹¹ P. Schöttler, ‘Henri Pirenne face à l’Allemagne de l’après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire’, in: S. Jaumain et al. (eds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale*, Brussel, 2005, pp. 507-517.

¹² G. Warland, ‘Avatars de la ‘métahistoire’ nationale et mise en récit de la Grande Guerre. Point de mire sur Henri Pirenne (1862-1935) et Ernest Lavisse (1842-1922)’, in: *Mémoires et antimémoires littéraires au XXe siècle: La Première Guerre mondiale*, Brussel, 2008, pp. 27-64. G. Warland, ‘L’Histoire de l’Europe d’Henri Pirenne: genèse de l’oeuvre et représentation en miroir de l’Allemagne et de la Belgique’, *Textyles. Revue des Lettres belges de langue française*, 24 (2004), pp. 38-51.

¹³ H. Sproemberg, ‘Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft’, in: Idem (ed.), *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlin, 1971, pp. 375-446.

hebben daar aandacht aan besteed. Daarbij moet evenwel een scherp onderscheid worden gemaakt tussen professionele en politieke relaties. Wat de eerste betreft is Pirenne als integer historicus en man van wetenschap ook tijdens de oorlog de standpunten van zijn Duitse collega's uitsluitend naar hun wetenschappelijke merites blijven inschatten en hij wist "goede" Duitse historici met respect en normale collegialiteit te benaderen en zocht zelfs gesprekken met hen op (Sproemberg!). Maar hij heeft zich scherp afgezet tegen de infiltratie in het vak van nationalistische, militaristische of raciale standpunten of argumenten. Deze houding onder de pijnlijke omstandigheden van de Duitse bezetting gestand blijven, vereiste van hem een aanzienlijke dosis moed en zelfbeheersing, nog meer na het verlies van een zoon in de strijd tegen de bezetter en de meer dan twee jaar durende deportatie naar Duitsland en daardoor de scheiding van zijn gezin, van zijn stad en van zijn universiteit.

3. Henri Pirenne in de oorlogsbrieven van Herman Nohl aan zijn vrouw

Hierna volgen in Nederlandse vertaling uit *Ein Landsturmmann im Himmel* de passages waarin Nohl over Henri Pirenne en/of mevrouw Pirenne ofwel over Paul Fredericq schrijft. De volgorde is chronologisch met bovenaan steeds een hoofdstuktitel ofwel een rubriektitel die Nohls leerling Dr. Rudolf Joerden, bij het rangschikken van de 605 oorlogsbrieven van Nohl heeft aangebracht, de verzendingsdatum en ten slotte de paginering zoals in Thys 2005.

Een Belgisch historicus, Pirenne 12-01-1916, pp. 59-60

[De aanspreking ontbreekt, W.T.] [...] Ik neem me voor, binnenkort een poging te doen om een Belgisch historicus, Henri Pirennes [sic], een bezoek te brengen¹⁴; hij heeft de belangrijkste geschiedenis van België geschreven en deze is in Duitsland verschenen¹⁵, het zou toch wel erg interessant zijn om met hem

¹⁴ In zijn werk *After the Deluge: The Impact of the Two World Wars on the Historical Work of Henri Pirenne and Marc Bloch* (Hampshire 2010) schrijft Peter Schöttler (pp. 404-425) naar aanleiding van Pirennes eigenschap om een duidelijk onderscheid te maken tussen "goede" en "slechte" Duitsers: "An impressive example is his friendship with the philosopher Hermann [sic] Nohl, a student of Dilthey, whom he met in January 1916, when the German was a soldier in Ghent". Van een ontmoeting tussen hen beiden in Gent in 1916, laat staan een "friendship" in die tijd is evenwel nergens een spoor gevonden. De enige bron die uitsluitel zou kunnen geven, al moet dat sterk betwijfeld worden, is Pirennes oorlogsdagboek *Journal de Guerre of Henri Pirenne*, Amsterdam/New York/Oxford, 1976). Een integrale transcriptie met het oog op een editie is evenwel in voorbereiding.

¹⁵ H. Pirenne, *Geschiede Belgiens*, 4 Bände (von F. Arnheim auf deutsch übersetzt), Gotha, 1899-1913; verscheen vóór de Franse vertaling in zeven delen door Marie-Thérèse Bitsch, Brussel, 1900-1932.

van gedachten te wisselen, ook over de Vlaamse universiteit. [...]. En nu kus ik je echt innig. H.

Vermeulen – Pirenne 28-05-1916, p. 97

Vrouwtje, [...]. Hij [August Vermeulen, W.T.] en Pirenne, dat zijn de twee merkwaardigste theoretici van België. De Vlaming en de vertegenwoordiger van de “Belgische” ziel [...]. Pirenne werd overigens geïnterneerd, ik weet niet waarom. De onderofficier die hem moest afvoeren heeft verteld dat hij gezegd heeft: “Ik ben al eens voor een vermageringskuur in Duitsland geweest.” Ik kus je hartelijk, Berthel.

Pirenne – Fredericq 02-09-1916, pp. 137-138

Lui kind, [...] Ze vragen me hier allemaal naar nieuws over Pirenne en Frédérique [sic]. Schrijf me dus gauw zoals je zopas gezegd hebt en vraag het aan Cartellieri.¹⁶ En als je kan, probeer eens hen te leren kennen en uit te nodigen. Je zal er vreugde aan beleven. Het zijn twee uitzonderlijke mensen. De ene is een Waal en hij vertegenwoordigt het unitaire België, over de talen- en rassenstrijd heen, de andere is een hoofdleder van de Vlamingen. [...] Uw lange man.

Pirenne – behandeling van overwonnen vijanden 13-09-1916, pp. 143-144

Allerbeste vrouw, [...]. Je berichten over Pirenne heb ik doorgegeven. Er zijn hier een paar mensen die mevrouw Pirenne een bezoek brengen en die voor de overbrenging naar Jena gezorgd hebben. Dat heeft mij bij Vanaise¹⁷ een kleine architect uit Bonn¹⁸ verteld (hij is een leerling van Clément [sic]¹⁹ in Bonn die met Pirenne bevriend is) en hij is in de laatste tijd meerdere malen bij mevrouw Pirenne op bezoek geweest. [...] Ik kus je opnieuw heel zacht, lieveling!

Pirenne – heropening van de universiteit? 03-10-1916, p. 153

[geen aanspreektitel] [...] Heb je Pirenne en Frederique [sic] al eens ontmoet? Nodig hen toch eens uit, ze zullen ongetwijfeld blij zijn ergens als het ware thuis te zijn en het zijn belangrijke mensen. Naar het schijnt wordt de Universiteit hier op 24/10 met een feestrede van de rector geopend. Ik ben benieuwd of het waar is. [...] Van je zacht kussende Herman.

¹⁶ De medievist Alexander Cartellieri (1867-1955) aan de Universiteit Jena. De Nohls waren met de familie bevriend.

¹⁷ Een destijds bekend Gents koffiehuis.

¹⁸ Dr. Hans Vogts (1883-1972).

¹⁹ Paul Clemen (1866-1947), Duits kunsthistoricus, hoogleraar in Bonn.

Mevrouw Pirenne 08-12-1916, pp. 159-160

Liefste vrouw, [...] Ik ben bij mevrouw Pirenne geweest²⁰ om haar het bericht over haar kleinzoon²¹ over te maken. Ze was nogal terughoudend. Een fijne dame. Ze heeft vaak “enfin” gezegd, de Franse uitdrukking voor “berusting”, en ze was eerder passief. Zag er nochtans zeer goed uit en zei ook dat het met de jongen goed gaat. Ik denk dat ik er bij gelegenheid nogmaals heen ga, als haar man haar over mijn poging [om Pirenne vrij te krijgen, W.T.] geschreven heeft. Maar nu moet ik ophouden, er praten hier wel vijftig man door elkaar.

Van ganser harte je H.

Pirennes bezoek (bij mevrouw Nohl) 17-12-1916, p. 160

Lieveling, [...] Ik ben heel nieuwsgierig naar het bezoek van Pirenne bij jou. Nodig volgende keer toch ook Fredericq uit, hij heeft volgens mevrouw Pirenne een hart van goud, hij zal je nog beter bevallen dan Pirenne omdat hij minder behendig²² is. [...] Kus de kinderen van mij. Je H.

Pirennes vrijlating 06-09-1917, p. 213

[geen aanspreektitel] Slechts heel kort, om je mee te delen dat ik gisteren bij mevrouw Pirenne geweest ben. Ze had me gevraagd langs te komen opdat ik haar man zou laten weten dat het goed met haar gaat, want hij klaagt erover dat hij geen nieuws krijgt en hij zou daar heel ongelukkig door zijn. Daarom ging ik tot bij haar. Het gaat goed met haar, evenals met haar zoon.²³ Ze heeft een pas aangevraagd om veertien dagen naar Verviers te gaan om daar wat afwisseling te hebben en om te overleggen of ze werkelijk naar daar zou kunnen verhuizen zoals haar man dat graag zou hebben. Stel hem gerust over het gevaar van lucht-bombardementen hier. De stad zelf bombarderen ze niet, alleen de buitenste

²⁰ Aan de Gentse Sint-Pietersnieuwstraat 126.

²¹ Volgens Bryce Lyon (Lyon 1974, p. 254) ontving Pirenne op 29 november 1916 in Jena het bericht over de geboorte, twee dagen voordien, van zijn eerste kleinzoon, Pierre, zoon van zijn zoon Jacques die zijn militaire dienst in Frankrijk volbracht, en van Adrienne Van Lancker. Vermoedelijk bereikte het bericht hem via zijn vriend, de historicus Sam Muller in Utrecht, het kanaal langswaar Jacques met zijn geïnterneerde vader correspondeerde. Pirenne deelde het goede nieuws aan mevrouw Nohl mee die dan op haar beurt haar man op de hoogte bracht. Nohl spoedde zich vervolgens naar de Sint-Pietersnieuwstraat. Pirenne kon uiteraard via de censuur met zijn vrouw corresponderen maar dat ging vermoedelijk langzamer dan de Feldpostbrieven die Nohl met zijn eigen vrouw wisselde.

²² “*Weil weniger geschickt*”. Uiteraard weten we niet welk woord mevrouw Pirenne heeft gebruikt en in welke taal (zie verder). Het woord zal precies de karaktertrek hebben weergegeven die heeft gemaakt dat Fredericq in al de versies van zijn avontuur met Pirenne, helaas ook in de onderstaande, op de tweede plaats schijnt te komen al heeft het Pirenne in zijn *Souvenirs* niet aan getuigenissen van ware vriendschap voor zijn collega ontbroken. Voor nadere analyse van hun relatie wordt hier verwezen naar de publicaties van Walter Prevenier en Jo Tollebeek.

²³ Robert Pirenne (1900-1931), op dat ogenblik leerling aan het Gentse Atheneum.

rand: Wondelgem, St.-Denijs, Ledeborg, Mariakerke, enz. Hij kent die plaatsen en weet hoe ver die van het huis van zijn vrouw verwijderd zijn. [...] Van harte, duizend keer je H.

Mevrouw Pirenne 31-10-1917, p. 227

Liefste Muze,²⁴ Gisteravond ben ik dus bij mevrouw P[irenne] geweest. Ze zat met haar zoon die in een Franse treurspeldichter las, onder de [schemer]lamp en werkte aan een paar schoentjes uit parse zijde – wegens de kolenschaarste – het zag er zeer behaaglijk uit en ik ben wel langer gebleven dan nodig was. Zij was echt vergenoegd en betrouwelijk en wilde mij ½ kg. tee cadeau doen toen ik mijn beklag over de hoge teeprijzen deed en we babbelden over alles en nog wat. Haar zoon is daarentegen nog steeds zeer vijandig en kijkt mij uiterst wantrouwig aan. Ik moet dus heel veel groeten doen, ook aan jou, van wie P[irenne] zoveel goeds geschreven heeft, bijvoorbeeld dat je bezoek van kortgeleden bij hem de mooiste dag van zijn verblijf in Duitsland geweest is.

De bombardementen gebeuren ver van haar huis, ze blijft trouwens thuis om niet door shrapnels getroffen te worden. Haar bed in de eetkamer plaatsen, zoals hij verlangt, daartoe kan ze niet besluiten. Kolen en hout heeft ze nog in voldoende mate. Het was trouwens niet koud in de kamer.

Verder kan ik niets over haar vertellen, we hebben uitsluitend Frans, Vlaams en Duits door elkaar gesproken – heel grappig.

Van harte je Herman.

[...] Pirenne 25-11-1917, pp. 233-234

Liefste kerel²⁵ [...], De brief van de burgemeester is sympathiek. Ik heb hem naar mevrouw Pirenne gebracht en ik zou nu eenvoudig aan de man – ik bedoel aan de burgemeester – willen schrijven en hem willen uiteenzetten hoe het hier gesteld is. Hij heet toch Zimmer? Dat je er onlangs niet heen bent gegaan heeft me uiteindelijk zeer bevredigd. De Generalkommandant heeft onlangs het verzoek [van mevr. P.] om haar man te bezoeken geweigerd! Ik heb nu stappen ondernomen om het geval door de Etappeninspectie aan het rollen te brengen. Volgende dinsdag zou mevrouw Pirenne er heen moeten gaan. Of het lukt is nog onzeker. Maar ze zal zeker wel iets bereiken; bv. dat ze hem mag bezoeken. Maar ik denk dat hij naar Verviers zal mogen komen. Zoals steeds je H.

²⁴ Vermoedelijk een in het gezin Nohl gebruikelijke troetelnaam voor “Mutter”.

²⁵ Nohl noemt zijn vrouw vaak “Kerl” en “Kerlchen”.

Mevrouw Pirenne] 22-01-1918, p. 240

Kereltje, [... ik heb] ook niet veel anders te vertellen dan dat ik bij mevrouw P[irenne] ben geweest. Ze kloeg wat over haar gezondheid, beweerde dat ze al maar magerder werd en haar leven aan het verspelen was. Ik denk dat ze in de overgangsjaren is en daardoor de scheiding moeilijk kan verdragen. In de eerstkomende dagen zal er voor haar, dat denk ik toch, een oplossing worden gevonden. [...]. Ik kus je! H.

Mevrouw Pirenne en haar zoon naar Duitsland 01-02-1918, p. 242

[geen aanspreektitel] [...]. Ik was gisteren bij mevrouw Pirenne. Haar verzoek om haar man terug naar België te krijgen werd dus afgewezen maar in de plaats daarvan heeft men haar aangeboden, met haar zoon naar Duitsland te gaan. Ze heeft dat nu aan haar man gevraagd en laat het besluit helemaal van hem afhangen. Ik zou in haar plaats aanvaarden. Dat zou jij ook doen. Maar haar haat tegen ons is zo groot. Ik ben zeer benieuwd wat haar man zal antwoorden. Ik heb bij haar tee gedronken – voor de eerste keer – maar ze laat me niet eens mijn jas uitdoen en mijn muts ergens neerleggen!!! Ik kus je zeer! Je H.

Mevrouw Nohl stuurt bloemen aan de “aartsvijand” Pirenne 02-02-1918, p. 242

Liefste vrouwtje, [...] Veel heb ik niet te schrijven. Ja, toch wel! Pirenne had aan zijn vrouw geschreven dat “mevrouw N.” – heb jij een idee wie dat is? – hem met Kerst een bloem gestuurd heeft. Daar heeft de bullebak van de briefinspectie “NOHL” overheen geschreven: ze bespioneren je dus toch. Ze zullen je wegens schaamteloos gedrag tegenover een gevaarlijke vijand in de gevangenis opsluiten. [...] Ik kus je, ik kus je x maal, mijn goede zoete vrouw. Je H.

[Pirenne – mevrouw Pirenne] 30-05-1918, p. 257

Liefste vrouw, Daarnet kwam je brief van 25/5 met het bezoek in Bürgel,²⁶ dat was heel jammer en werkelijk enigermate deprimerend. Je had natuurlijk met hem kunnen spreken, iedere krijgsgevangene spreekt met duizend mensen en een dergelijk verbod bestaat niet. Maar het zal een poging tot intimidatie geweest

²⁶ Na hun gemeenschappelijk verblijf in Jena werden Pirenne en Fredericq opnieuw van elkaar gescheiden. Pirenne werd in Creuzburg-an-der-Werra op 10 km. ten noordwesten van Eisenach geïnterneerd en Fredericq op 12 km. ten oosten van Jena in Bürgel.

zijn.²⁷ Vrijdagavond vertrekt mevrouw Pirenne en zaterdag is ze tegen 19 uur in Eisenach. De hoop maakt haar werkelijk jong. [...] Tot slot kus ik je opnieuw zeer innig omdat ik er zin in heb. Groeten aan de kinderen!

Pirennes noodlot – de zoon 02-06-1918, pp. 257-258

Liefste kerel, [...] De arme Pirennes. Ik hoop dat je het telegram onmiddellijk telefonisch hebt doorgegeven. De zoon heeft op het gymnasium domheden begaan en zijn Vlaamse leraar voor de gek gehouden – samen met anderen, maar men heeft het op hem gemunt omdat hij de naam van zijn vader draagt. Daardoor heeft men zijn reispas ingetrokken²⁸ en alleen wil zijn moeder niet gaan en hem hier achterlaten. Hij schreef dat hij reeds van vreugde danste, de arme kerel. Dans jij nu ook niet van vreugde, bij het leger weet je nooit hoe het uitdraait. Toch verheug ik mij ook reeds zo! Je H.

Mevrouw Pirenne 04-08-1918, p. 263

Liefste Muzepuze, [...] Woensdagavond vertrekt mevrouw Pirenne zonder haar zoon,²⁹ ze zal dus donderdagavond in Eisenach zijn. Vertel hem³⁰, maar zonder nadere data, dat ze nu toch komt. En blijf me liefhebben, heel lief. Je H.

Het lot van Pirenne 04-11-1918, pp. 283-284

Lievelling, [...] Wat zullen de Pirennes doen? Er staat in de kranten dat men nog niet weet waar ze naartoe gaan. Zij zullen het in de huidige stand van zaken ook niet weten. Naar Nederland?³¹ Hoe eenvoudig zou het voor 3-4 dagen niet geweest zijn, hem in antwoord op een verzoek met een groot gebaar vrij te laten,

²⁷ Mevrouw Nohl wilde Fredericq in zijn nieuwe verblijfplaats een bezoek brengen maar werd daar niet tot hem toegelaten. Het is evenwel niet uitgesloten dat een weigering van Fredericq zelf aan de basis van het mislukte bezoek lag. Het is zo dat Paul Fredericq in tegenstelling tot Pirenne elk gesprek met Duitse militairen en intellectuelen halsstarrig weigerde. Hij verweet Pirenne in zijn dagboek “aan te pappen” met Duitse historici als Cartellieri en sloeg zelf elke uitnodiging van Duitse collega’s of aanverwanten trots af.

²⁸ Details zijn niet voorhanden omdat slechts een heel klein deel bewaard is gebleven van het archief van het Atheneum aan de Ottogracht in Gent, waar Robert Pirenne leerling was.

²⁹ Robert Pirenne moet dan op het laatste ogenblik toch een reispas hebben gekregen want zowel uit de biografie van Bryce Lyon (Lyon 1974, p. 271) alsook uit een mededeling van Pirenne zelf (Pirenne 1920, p. 84) blijkt dat mevrouw Pirenne op 8 augustus 1918 met haar zoon Robert in Creuzburg aangekomen is. Misschien heeft zij langs andere wegen bereikt wat Nohl niet gelukt is en de bezetter kan met de intrekking van de toestemming gedreigd hebben indien ze er ruchtbaarheid aan zou geven.

³⁰ Henri Pirenne.

³¹ Pirenne, zijn vrouw en hun zoon Robert moesten na het Wapenbestand nog tot 27 november 1918 in Creuzburg op een mogelijkheid wachten om naar België terug te keren. In Kassel haalden ze Paul Fredericq op en samen reisden ze via Keulen en Aken tot in Herbesthal dat toen net Belgisch geworden was. Met kar en paard staken ze de grens over en begaven zich naar Verviers waar ze twee dagen bij de familie van Henri Pirenne verbleven. Met een Belgisch legervoertuig bereikten ze dan uiteindelijk Gent op 3 december. Herman Nohl was reeds op 20 november 1918 terug thuis. Zij kunnen elkaar onderweg dus niet gekruist hebben.

nu is men *verplicht* het te doen. Zo wreekt zich bij ons elke onhandigheid. Men moet altijd zo handelen, ook als volk, dat men er in het geval van een ongelukkige afloop geen berouw over heeft. Maar men heeft altijd aan de overwinning gedacht die alles zou toedekken. Nu komen al de oude zonden aan de oppervlakte en overal zal er worden “afgerekend”. Ik groet jullie allemaal, allemaal. H.³²

4. De correspondentie tussen Henri Pirenne en Herman Nohl na de oorlog – “Wahrheitsdienst”

Bij de lectuur van de oorlogsbrieven rijst ongetwijfeld de vraag: hebben Nohl en Pirenne na de oorlog misschien aan elkaar geschreven? Sedert kort kan hierop bevestigend worden geantwoord. Het Pirenne-archief van de Université Libre de Bruxelles bevat namelijk twee brieven van Herman Nohl aan Henri Pirenne van resp. “im Dezember 1922” en 12 januari 1923, waarvan de tweede hierna volgt,³³ en het archief van Herman Nohl in de Handschriftenafdeling van de Universiteitsbibliotheek Göttingen bewaart het antwoord van Henri Pirenne aan Herman Nohl van 4 februari 1923:

Herman Nohl

Göttingen 12/1/23³⁴

Baurat Gerberstr. 7

Sehr verehrter Herr Professor,

Mein Freund Prof. Wilbrandt in Tübingen hat im Verein mit Gesinnungsgenossen in Frankreich ein Unternehmen zur Aufklärung der Völker unabhängig von Presse und Diplomatie begonnen und hat mich gebeten, die erste Mitteilung darüber an mir bekannte Adressen, von denen ich erwarte, dass dort Verständnis für den Willen dieses Unternehmens bestehen könnte, zu vermitteln. Ich erlaube mir daraufhin auch Ihnen diese Drucksachen, denen eine Zeitschrift folgen soll, zu übersenden. Ich hoffe Ihnen soweit bekannt zu sein, dass Sie

³² Bij nader toezien is het niet zo verwonderlijk dat Nohl noch zijn vrouw in de *Souvenirs de Captivité* van Pirenne worden vermeld. Het tegenovergestelde zou bedenkelijk zijn geweest want de *Souvenirs* werden voor het eerst in februari 1920, dus slechts een goed jaar na de Duitse nederlaag, in de *Revue des Deux Mondes* gepubliceerd. Had Pirenne er Nohl toen wel in vermeld, dan kon dat voor Nohl in het naoorlogse Duitsland zeer negatieve zoniëten gevolgen hebben gehad. Er werd inderdaad “afgerekend” waarbij hulp aan de vijand nu eenmaal een zeer zwaar misdrijf was.

³³ Deze tweede brief is een meer persoonlijke brief waarin Nohl op het einde nieuws en wensen van huis tot huis aan Pirenne stuurt; de eerste daarentegen, van “im Dezember 1922” is niet meer dan een door Nohl ondertekend exemplaar van de gedrukte circulaire vanuit het “Zentralbüro Wahrheitsdienst” in Tübingen waarin wordt uiteengezet wat het doel van de onderneming is.

³⁴ Pirenne-archief ULB 026PP/01/01/24.

dem Versuch mit einem gewissen Vertrauen ins Gesicht sehen werden. Es mag sehr schwer sein, zur Zeit hinter die Wahrheit zu kommen, innerpolitisch wie aussenpolitisch, zumal jeder von uns selbst auf Grund der jahrelangen Lügenernährung, eine Fülle falscher Einstellungen mit sich herumträgt. Aber es giebt schliesslich doch Tatsachen, und der Zustand der Völker und Klassen seit 1914 ist so unerträglich, dass man versuchen muss, als man kann, der Objectivität ihren Rang wiederzugeben.

Wenn Sie selbst irgendwelche Auskunft von mir wünschen, bin ich stets gern bereit, mich so gewissenhaft als möglich zu äussern. Ich hoffe, dass es in Ihrem Hause allen wohl geht, besonders Ihrer verehrungswürdigen Frau, und dass Sie sich wieder ganz in Ihre schöne grosse Arbeit zurückgefunden haben nach der langen Trennung. Wir haben es hier in Göttingen mit Leben und Arbeit gut getroffen. Meine Frau lässt sich Ihnen bestens empfehlen.

In ausgezeichnete Hochachtung bin ich

Ihr sehr ergebener

Nohl

Het antwoord van Henri Pirenne luidt:

Gand, 4 février 1923.³⁵

Cher monsieur Nohl,

Je viens de rentrer d'un long voyage en Amérique, et j'ai trouvé chez moi votre lettre du 12 janvier attirant mon attention sur l'entreprise du Wahrheitsdienst. Vous ne vous êtes pas trompé en pensant qu'elle aurait toute ma sympathie. Il est certain que le monde est empoisonné de haine et de mensonges et que nous courons à une formidable catastrophe si cette situation doit se prolonger. Mais je vous avoue que je ne vois guère la possibilité d'aboutir par le système proposé. Non seulement le moment me paraît mal choisi pour commencer, mais il est aussi fort probable que l'on ne rencontrera guère d'adhérents en cet instant, qu'au sein des partis socialistes, du moins en France. Dès lors, les adversaires d'une appréciation plus calme des choses auront beau

³⁵ Handschriftenafdeling van de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (Signatur 7: H.Nohl 402). De brief bevond zich in de nalatenschap van Nohl die door Elisabeth Blochmann samen met andere documenten in meerdere "afleveringen" aan het Universiteitsarchief van Göttingen geschonken werd.

jeu pour jeter le discrédit sur leur propagande. Je crois pour ma part que ce qui serait le plus essentiel serait l'intervention individuelle de personnalités tout à fait indépendantes, à l'abri de tout soupçon politique ou autre. Je crois aussi qu'avant de tenter de rapprocher l'un et l'autre des peuples aigris, il serait utile tout d'abord de montrer objectivement les périls que courent, avec l'Europe et la civilisation, toutes les nations particulières si l'état des choses actuel doit se prolonger. Quand on aura reconnu le mal, on pourra mieux apercevoir le remède. Il n'y en a qu'un: c'est une entente européenne ou si vous préférez mondiale.

Je me trompe peut-être et je serais charmé d'entendre vos observations si vous croyez utile de m'en faire. Je suis complètement d'accord avec vous sur le but à atteindre et sur la nécessité d'agir. Je ne m'en écarte que dans l'application.

J'espère que vous et votre famille êtes en bonne santé et aussi heureux qu'on peut l'être aujourd'hui. Ma femme se rappelle à votre bon souvenir et je vous prie de présenter à Madame Nohl mes respectueux hommages. Je n'ai pas oublié et je n'oublierai jamais ce qu'elle a été pour moi durant mon exil.

Croyez-moi, cher Monsieur Nohl, votre sincèrement dévoué

H. Pirenne.

De meest intrigerende passus in de brief van Pirenne is ongetwijfeld die waarin plots de term "*Wahrheitsdienst*" opduikt en de commentaar die Pirenne erbij geeft. Daarbij rijst onmiddellijk de vraag: Wat kan Herman Nohl met het begrip bedoeld hebben? Hij kan het ontleend hebben aan zijn colleges bij de twee uitzonderlijk grote geleerden die zijn professoren in Berlijn waren, namelijk Wilhelm Dilthey en Friedrich Paulsen. Van Paulsen weten we dat de term in zijn *System der Ethik* (1899², p. 576) voorkomt in de betekenis die Wilhelm en Jakob Grimm er in hun *Deutsches Wörterbuch* aan hadden gegeven. Hun definitie van het lemma W. luidt: "Was die erste form des wahrheitsdienstes anlangt, so besteht er also darin, dasz ich dem einzelnen, den ich in verlegenheit um den rechten weg oder auf falschem wege erblicke, mit meiner besseren erkenntnis zu hülfe komme".³⁶ De gebroeders Grimm zullen voor hun definitie op hun beurt

³⁶ "Wat de eerste vorm van de waarheidsdienst betreft, die bestaat er dus in dat ik de enkeling die de rechte weg niet kan vinden of van wie ik zie dat hij zich op het verkeerde pad bevindt, met mijn opgedane ervaring te hulp kom."

Cod. Ms. Nohl 402

Kollegen

Gand, 4 février 1923.

Cher Monsieur Nohl,

Je viens de rentrer d'un long voyage en Amérique, et j'ai trouvé chez moi votre lettre du 12 janvier attirant mon attention sur l'entreprise du *Naturhistorisch*. Vous me vous êtes par trop le pensant qu'il avait toute ma sympathie. Il est certain que le monde est impuissant à la haine et à mesan- ges et que nous en sommes à un formidable catastrophe si elle di- keration doit se prolonger. Mais je vous assure que je n'en viendra la

Afbeelding 3a. De eerste pagina van de dankbrief van Pirenne aan Nohl (4 februari 1923).

L. application.

J'espère que vous et votre famille
êtes en bonne santé et aussi heu-
reux qu'on peut l'être aujourd'hui.
Ma femme se rappelle à votre bon-
heur et si vous prie de pré-
senter à Madame Nohl mes
respectueux hommages. J'en ai
pas oublié et j'en oublierai ja-
mais ce qu'elle a été pour moi
durant mon exil.

Croyez-moi, cher professeur Nohl,
votre dévoué et sincère
ami

H. Pirenne

Afbeelding 3b. De laatste pagina van de dankbrief van Pirenne aan Nohl (4 februari 1923).

direct of indirect inspiratie hebben gevonden in de woorden waarmee de vijfennegentig Thesen van Luther in 1517 werden ingeleid: “Aus Liebe zur Wahrheit und im Bestreben diese zu ergründen”.³⁷

Wanneer en in welke omstandigheden Nohl de termen “*Liebe, Wahrheit, Dienst*” is gaan gebruiken om daarmee een verzoeningsproces “au service de la vérité” op gang te brengen tussen de “*Geisteswissenschaftler*” en meer bepaald de historici, de ethici en de filosofen uit de in 1914-1918 tegen elkaar oorlog voerende naties, is moeilijk achterhaalbaar. Het ging ongetwijfeld met veel aarzelingen, onzekerheden en voorbijgestreefd maar nog niet helemaal uitgeblust patriotisme gepaard en er was moed en tijd toe nodig om tot de bevinding te komen dat de waarheid geen twee gezichten kan hebben en dat het na de ontzuivering van 1918 ieders verantwoordelijkheid en plicht was om althans binnen het eigen vakgebied naar de waarheid op zoek te gaan. Zo duurde het dus tot 1923 alvorens Nohl met zijn streven maar ook met zijn twijfels, waarvan hij privatim herhaaldelijk in zijn oorlogsbrieven aan zijn vrouw had gewaagd, in een brief aan Pirenne, de voormalige vijand, naar buiten kon treden. Maar was dit een streven van hem en zo ja van hem alleen? Het heeft heel wat moeite gekost om daarop een antwoord te vinden. Bij nader toezien bleek de aangelegenheid helemaal anders in elkaar te zitten: Nohl heeft de term hier niet in zijn algemene betekenis van “streven naar waarheid”, “in dienst staan van de waarheid” gebruikt maar er iets specifieks en iets concreets mee bedoeld: een “Dienst”. De bibliotheek van Nohls universiteit in Göttingen verwees voor nadere informatie naar de Universiteitsbibliotheek in Münster waar de “*Nachlass*” bewaard wordt van Walther Schücking,³⁸ die in 1919 als Duits onderhandelaar bij de totstandkoming van het vredesverdrag van Versailles betrokken was geweest. In de daaropvolgende jaren zette hij zich sterk in voor de verbetering van de verstandhouding onder de volkeren, vandaar zijn belangstelling voor het initiatief “Wahrheitsdienst”. Mün-

³⁷ “*Wahrheitsdienst*” kan ook op andere gebieden dan die van de wetenschap worden waargenomen, zo bv. in de godsdiensten en dan met name bij het zoeken naar oekumene. In de politiek zijn er telkens opnieuw pogingen ondernomen tot verzoening of althans tot het afwegen van de mogelijkheden om tot een pacificatie te komen tussen partijen die als vijanden tegenover elkaar hadden gestaan. Na de Tweede Wereldoorlog krioelt het van “waarheidscommissies” vooral in Europa, Afrika en Zuid-Amerika, denken we slechts aan het moeizame verzoeningsproces tussen de twee Duitslanden na 1989 en de memorabele “waarheidscommissie” in Zuid-Afrika tussen 1995 en 2000. Een recent voorbeeld dicht bij huis: de waarheidscommissie in 2013 in Gent “over het omstreden exotisch evenement binnen EXPO 1913”. Vergeten we niet dat de “*comble*” en tegelijk de gruwelijke karikatuur van een “*Wahrheitsdienst*” het “*Ministry of Truth*” in Orwells *Nineteen Eighty-Four* is.

³⁸ Walther Schücking (1875-1935), Duits jurist met een internationale faam inzake Volkerenrecht. In 1930 werd hij tot permanent rechter bij het Internationaal Gerechtshof in Den Haag benoemd en uit dien hoofde kon hij ontsnappen aan de pogingen van de NS-staat om hem zijn functie te ontnemen (hij werd wel van zijn leerstoel aan de Universiteit Kiel ontheven).

ster leverde daarop kopieën van een aantal documenten die op de stichting van de dienst betrekking hadden en dit was ook het geval met het Evangelisches Zentralarchiv in Berlijn.

Uit de beschikbare documenten blijkt dat het een in 1922 door prof.dr. R. Wilbrandt³⁹ in Tübingen genomen initiatief betreft om (§ 1 van de statuten van de stichting) (vert.) “de waarheid in het openbare leven, in het leven van het Duitse volk en in het verkeer onder de volkeren te dienen”. Wilbrandt en Nohl waren zeer met elkaar bevriend: zij waren, met een gering leeftijdsverschil, allebei leerlingen van Dilthey en in het reeds genoemde Heiligenbluth bezaten de Wilbrandts een landgoed waar Nohl hun gast was. Beiden, Nohl in Gent en Wilbrandt destijds in Berlijn, zijn ook tijdens de oorlog met elkaar blijven corresponderen. Het is dan ook zo goed als zeker dat Nohl mede de hand heeft gehad in de realisatie van het project van Wilbrandt en hem wellicht ook de naam van de onderneming heeft gesuggereerd. Vergeten we overigens niet dat in het allervroegste stadium, op 12 januari 1923, nog vóór de stichting officieel van de grond was gekomen, Nohl met een wervende bedoeling aan Pirenne over de “Wahrheitsdienst” heeft geschreven.⁴⁰ Van de hele groep dienaars van de waarheid was Nohl waarschijnlijk de enige die een zo bijzondere band met de “overkant” had. Hij zal Wilbrandt en andere medestanders te verstaan hebben gegeven dat het een unieke zet zou zijn om Pirenne, het levend symbool van de weerstand tegen Duitsland, als eerste ex-vijand bij het initiatief te betrekken. Door de toetreding van Pirenne zou de onderneming de dimensie krijgen die ze nodig had om haar doel te bereiken.

Wilbrandt stelde de oprichting van een “*Stiftung*” voor met een statuut, een “*Verwaltungsrat*”, een tijdschrift (*Im Dienste der Wahrheit*) en een kapitaal, dat hij uit eigen middelen – 40 miljoen Mark van vóór de inflatie van 1923 – ter beschikking stelde. De zetel van de “*Stiftung Wahrheitsdienst*” bevond zich aan de Grabenstr. 19^{1/2} in Tübingen, blijkbaar het toenmalige privé- of beroepsadres van Wilbrandt.

³⁹ Robert Wilbrandt (1875-1954), Duits econoom en theoretisch socialist. Hij heeft zijn mémoires (*Ihr glücklichen Augen. Lebenserinnerungen*. Stuttgart, s.d.) aan Nohl opgedragen.

⁴⁰ Zie eveneens Geneviève Warland: “*Im Laufe der Zeit erhielt Pirenne vereinzelt Briefe aus Deutschland. Dies hatte nicht nur mit seinem Status als international hochangesehener Mediävist zu tun, sondern auch mit einem Projekt der Völkerverständigung, wie z.B. dem von Herman Nohl aus Göttingen vorgeschlagenen ‘internationalen Wahrheitsdienst’*”, in: H. Roland, M. Beyen, G. Draye (eds.), *Deutschlandbilder in Belgien 1830-1940*, Münster, 2011, p. 254. Zij is overigens een van de zeer weinigen, zonet de enige, die van de “*Wahrheitsdienst*” melding hebben gemaakt.

Uit de archieven van de stichting⁴¹ blijkt dat er aan achttien Duitse “*Persönlichkeiten*” werd gevraagd, tot de “*Verwaltungsrat*” toe te treden. Het waren stuk voor stuk leidende figuren uit diverse regionen van de wetenschappelijke en de politieke wereld (met misschien een licht overwicht van sociaaldemocratische namen): leden van de Landdag, een diplomaat b.d., ministers van landelijke regeringen, de secretaris van het Internationaal Vakverbond, professoren (waaronder Herman Nohl) en doctores van diverse pluimage. Het voorzitterschap werd aan de reeds genoemde Walther Schücking opgedragen. De eerste vergadering van de “*Verwaltungsrat*” had op 25 mei 1923 in Berlijn plaats en de stichtingsakte droeg als plaats en datum “*Tübingen, den 28. Mai 1923*”. Op 30 juni van dat jaar werd de stichting “*staatlich anerkannt*” door het Württembergische Staatsministerie. In een circulaire brief van 1 augustus 1923 uit Tübingen met eens te meer een uitgesproken wervend karakter wordt meegedeeld dat de stichting inmiddels een andere vorm aangenomen heeft – die niet nader omschreven wordt –, dat Prof.Dr. R. Wilbrandt en Dr. Fr. Thimme, de redacteurs van het geplande tijdschrift, dat nu evenwel *Wahrheitswille* zal heten, druk doende zijn om het eerste nummer uit te brengen. Intussen is het al tot de distributie van een voor het buitenland bestemd Engelstalig “*Nachrichtenblatt*” met de naam *German News* gekomen dat reeds aan zijn derde nummer toe is. Het blad wil objectief over “*deutsche Verhältnisse*” rapporteren die buiten de publieke belangstelling vallen en derhalve in het buitenland niet bekend zijn en tegelijk ook verkeerde voorstellingen van Duitsland in het buitenland rectificeren. Aan de leden wordt dan ook zeer dringend verzocht, zoveel mogelijk adressen van eventueel geïnteresseerde personen en instellingen in het buitenland te bezorgen. De circulaire bevat ook de ledenlijst van de *Verwaltungsrat* met enkele lichte wijzigingen, o.m. dat de naam van Herman Nohl er niet meer in voorkomt – wat niet zonder betekenis zal blijken te zijn. In september wordt de stichting om organisatorische en financiële redenen naar Berlijn overgebracht. Men is nog vol enthousiasme maar wie had ermee gerekend dat de hyperinflatie van 1923 in Duitsland zo hard zou toeslaan?

In april 1924 stuurt prof. Wilbrandt een brief “*an alle Mitglieder des Verwaltungsrats der Stiftung ‘Wahrheitsdienst’*” waarin wordt meegedeeld dat de stichting om organisatorische en financiële redenen een samenwerkingsakkoord met de “*Deutsche Liga für Völkerbund*” heeft gesloten. Tegelijk wordt op een grote werving bij angelsaksische belangstellenden gerekend om langs die weg aan

⁴¹ De documenten die op de stichting betrekking hebben worden hoofdzakelijk op drie plaatsen bewaard: 1° in de Universitäts- und Landesbibliothek in Münster (“Nachlass W. Schücking”), 2° in de Stadtbibliothek Tübingen (Stiftung Wahrheitsdienst Akte E 102/209) en 3° in het Evangelisches Zentralarchiv in Berlijn onder het archiefnummer EZA 51/F III a 9 (“85 Blatt”).

financiële steun van het Amerikaanse Carnegie Institute te komen. Maar naarmate men de brief verder leest wordt de teneur ervan almaar somberder: de inflatie heeft zo hard toegeslagen dat er van het oorspronkelijke kapitaal zo goed als niets is overgebleven zodat het huurcontract met de Deutsche Liga moet worden opgezegd, het in dienst genomen personeel moet worden ontslagen en er van een tijdschrift geen sprake meer kan zijn. De brief eindigt met nog wat ijdele hoop en een zo goed als onleesbaar met de hand geschreven postscriptum waarin nog eens op mogelijke hulp van het Carnegie Institute wordt gezinspeeld. Maar het komt erop neer dat de “*Wahrheitsdienst*” een stille dood aan het sterven was nog vóór hij enige dienst kon bewijzen.

Daarmee worden de bedenkingen van Pirenne in zijn brief aan Nohl van 4 februari 1923 t.a.v. Nohls initiatieven op een onverwachte wijze bewaarheid. De afwijzing door Pirenne, niet van het gestelde doel maar van de aangewende middelen (“*je ne vois guère la possibilité d’aboutir par le système proposé*” en “*Je ne m’en écarte que dans l’application*”) kan geïnterpreteerd worden als de uiterst beleefde reactie op een totaal verkeerde aanpak: de eerste zin van het door Nohl ondertekende maar daarom niet door hem geschreven manifest met als titel *Internationaler Wahrheitsdienst* dat hij aan Pirenne stuurde als bijlage bij zijn brief van 12 januari 1923 luidde namelijk:

“Die Welt steht wieder vor einer Katastrophe. Der Schlag, zu dem jetzt Frankreich gegen Deutschland ausholt, droht jede Möglichkeit dauernden Friedens zu vernichten.”

Het gaat uiteraard om de bezetting van het Ruhrgebied door Franse en Belgische troepen in januari 1923 wegens het niet nakomen door het verslagen Duitsland van zijn verplichting tot het betalen van herstelvergoedingen aan de geallieerden. Had de schrijver van het manifest een slechter voorbeeld dan deze op een opruiende krantenkop lijkende zin kunnen bedenken ter illustratie van de noodzaak tot vredelievende samenwerking tussen de voormalige vijanden?

De brief van 12 januari 1923 bevatte nog een tweede manifest onder de titel *Völkertrennung* met volgende passages:

“So steht die Welt aufs neue vor der Gefahr der äussersten Zertrennung: durch einen Befreiungskrieg Deutschlands gegen Frankreich.”

... en verder:

“Erst wenn Frankreich eine andere Sicherheit findet als die des Schwertes, erst wenn es in beruhigter Seele die Verstandesklarheit, ja die noble

Gesinnung wiederfindet, zu der es geboren worden ist – erst dann werden Gläubiger und Schuldner einander begreifen als zwei in Not geratene Opfer desselben Kriegsgotts.”

Het lijkt niet overdreven, te stellen dat Pirenne dit een slechte aanpak van het complexe en delikate probleem gevonden heeft en daarom niet aan het initiatief wilde meewerken. Nohl kan bij het lezen van Pireennes brief ingezien hebben dat Pirenne gelijk had en daarom van verdere medewerking hebben afgezien.

Pirenne had intussen trouwens zelf een zij het naar de vorm bescheidener en meer “bij zijn leest blijvend” initiatief genomen door in 1923 in Brussel het vijfde “*Congrès international d’Histoire comparée*” te organiseren en voor te zitten (het laatste vooroorlogse congres dateerde van 1913 in Londen). Het was wel “internationaal” in zijn naam en in zijn intenties maar de vertegenwoordigers van Duitsland werden van deelneming uitgesloten en de Oostenrijkers bleven weg uit solidariteit met hen, zodat het nog niet tot de door Pirenne zo vurig gewenste “entente européenne” kon komen. Op het congres werd wel een resolutie aangenomen om een internationaal verband van historici in het leven te roepen. Dat gebeurde in 1926 toen in Genève tot de stichting van het *COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES (CISH)* werd overgegaan en Pirenne daar tot een van de vice-presidenten werd verkozen. Het internationaal karakter van het comité blijkt duidelijk uit het briefhoofd op blz. 255.

Intussen waren er meer dan drie jaar verlopen sedert de correspondentie tussen Nohl en Pirenne in 1923. Was er naar aanleiding van het mislukte experiment met de “*Wahrheitsdienst*” een bekoeling in hun relatie ingetreden en heeft Nohl de hulp ingeroepen van zijn vriend en collega in Göttingen, der befaamde Duitse historicus Karl Brandi,⁴² om de vriendschapsbanden opnieuw aan te halen? Het is mogelijk. Hoe het ook zij, in december 1926 (geen nadere datering) stuurt Brandi aan Pirenne een Duitse felicitatiebrief ter gelegenheid van de viering van diens veertigjarig jubileum als hoogleraar.⁴³ Uit de brief blijkt dat zij elkaar in Parijs ontmoet hadden. Daarop volgt dan op 18 december 1926 een

⁴² Karl Brandi (1868-1946), Duits historicus, is vooral bekend om zijn biografie van Karel V (*Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, München, 1937). Ten tijde van de “*Wahrheitsdienst*” was Brandi Rector van de Universiteit Göttingen.

⁴³ De brief is een getypte doorslag en er staat dus geen naam op maar hij wordt in de handschriftenafdeling van de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen bewaard als een brief van Brandi aan Pirenne op 18.12.1926 (Nachlass Karl Brandi: Akten: Comité international des sciences historiques: 1926 – März 1927, Signatur: Cod. Ms. K. Brandi 31, Nr. 90-91). Correspondentie tussen Nohl en Brandi over Pirenne blijkt in Göttingen niet bewaard te zijn: doordat zij in die jaren aan dezelfde universiteit doceerden is daar een geldige reden voor.

keurig antwoord van Pirenne in het Frans op briefpapier van de *Académie Royale de Belgique / COMMISSION ROYALE D'HISTOIRE* waarin hij o.m. schrijft:

“...Je fais les vœux les plus sincères pour que l'œuvre à laquelle nous sommes attachés l'un et l'autre contribue efficacement à rétablir entre les savants des diverses nations les rapports de confiance et d'estime réciproque qui sont indispensables au maintien de la vie scientifique.”

5. Ontmoetingen in Duitsland

Nohl en Pirenne hebben met elkaar gecorrespondeerd maar hebben zij elkaar ook ontmoet? Daarop is het verrassende antwoord eveneens positief. De uitnodiging tot een bezoek van de Pirennes aan Göttingen hield verband met de eerste “Assemblée Générale” van het *COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES* die daar op 13 en 14 mei 1927 zou worden gehouden. De brief waarin Nohl de Pirennes uitnodigt om bij die gelegenheid bij hen te logeren is jammer genoeg niet teruggevonden maar dat zij de uitnodiging om naar Göttingen te komen aanvaard hebben, alsook een uitnodiging om bij Nohl en zijn vrouw te logeren, blijkt uit de volgende brief van Henri Pirenne op 1 mei 1927 aan Karl Brandi:

COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES
Siège légal à Washington

Président:

M. H. KOHT, Université d'Oslo

Vice-Présidents:

MM. A. DOPSCH, Université de Vienne
et H. PIRENNE, Université de Gand

Secrétaire Général:

M. Michel LHÉRITIER,
Institut International
de Coopération Intellectuelle
2, rue Montpensier, Paris

Membres assesseurs:

MM. K. BRANDI, Université de Göttingen
B. DEMBINSKI, Université de Posnan
G. de SANCTIS, Université de Turin
H. TEMPERLEY, Université de Cambridge

Trésorier:

M. Waldo G. LELAND,
Institut Carnegie,
1140, Woodward Building,
Washington D. C.

Gand, 1 Mai 1927

Cher et honoré Collègue,

Je reçois votre aimable invitation à souper pour jeudi 12 Mai, dont je vous remercie sincèrement ainsi que Madame Brandi, et que j'accepte avec grand plaisir.

Je suis aussi très touché de l'hospitalité que m'offrent si gracieusement Monsieur et Madame Nohl⁴⁴. Je serai très heureux d'en jouir si toutefois le fait que ma femme m'accompagnera à Goettingen ne doit pas entraîner pour Monsieur et Madame Nohl des embarras que je serais désolé de leur occasionner. J'écris à l'instant à Monsieur Nohl.⁴⁵

En me réjouissant de vous revoir prochainement, je vous prie d'agréer, cher et honoré Collègue, l'assurance de mes sentiments les plus distingués et les plus dévoués.

H. Pirenne

126 rue Neuve S. Pierre

Gand

De uitnodiging van de Brandi's was alleen tot Pirenne gericht maar in zijn antwoord laat Pirenne – enigszins uit de “*étiquette*” tredend –, verstaan dat ook zijn vrouw door de Nohls is uitgenodigd, waarop Brandi dan zal hebben geantwoord dat mevrouw Nohl vanzelfsprekend ook op het souper verwacht werd. Vandaar een laatste brief, op 7 mei 1927, waarin Pirenne zijn collega Brandi voor de uitnodiging van mevrouw Nohl dankt en bevestigt dat zij beiden op 12 mei vermoedelijk rond vier uur in de namiddag in Göttingen zullen aankomen.⁴⁶ Over het verloop van deze bezoeken zijn geen getuigenissen gevonden. Ofschoon uit het antwoord van Pirenne blijkt dat hij en zijn vrouw ook door de Nohls werden uitgenodigd, krijgt men toch de indruk dat het zwaartepunt van de relatie zich naar de Brandi's heeft verplaatst maar die indruk kan ook gewekt worden door

⁴⁴ De ontmoeting wordt langs een andere weg bevestigd door Peter Schöttler, auteur van ‘Henri Pirenne, historien européen, entre la France et l'Allemagne’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76 (1998), p. 875-883, in zijn bespreking van het reeds genoemde boek van Keymeulen en Tollebeek in ‘Review. Sarah Keymeulen en Jo Tollebeek, Henri Pirenne, Historian. A Life in Pictures, Louvain, 2012’, *Journal of Belgian History*, 42 (2012), p. 278-281. Hij schrijft daar over Pirenne: “*Lorsqu'il retournera pour la première fois en Allemagne en 1926, il préférera habiter non pas à l'hôtel mais chez un collègue, Hermann [sic] Nohl, qui s'était bien comporté pendant le conflit mondial.*” Volgens mededeling van Peter Schöttler aan W. Thys heeft hij dit gelezen “in een brief van 18 maart 1927” die in het Pirenne-archief van de ULB bewaard wordt en waaruit hiervoor werd geciteerd. Het is evenwel duidelijk dat Schöttler hier abusievelijk “1926” heeft geschreven in de plaats van “1927” en iets verder “18 maart 1927” in de plaats van “18 mei 1927”.

⁴⁵ Deze brief bevindt zich niet in het Nohlarchief van de Universiteitsbibliotheek Göttingen.

⁴⁶ Beide brieven bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek Göttingen in de *Nachlass* Karl Brandi met de signatuur Cod. Ms. K. Brandi 32, 39 und 69.

de omstandigheid dat Brandi in 1927 de gastheer van het comité van de C.I.S.H. was.

Hoe emotioneel de ontmoeting in Göttingen voor beide partijen (de Nohls en de Pirennes) moet zijn geweest, blijkt uit de volgende passage in een zich in het Pirenne-archief bevindende brief van Nohl op 18 mei 1927⁴⁷ aan zijn intussen reeds vertrokken gasten:

Nun möchte ich wenigstens sagen, wie ich mich freue, dass Sie beide bei uns wohnen mochten. Meine Frau war ganz glücklich, dass sie Ihre Frau Gemahlin kennen gelernt hat und dass sie Sie selber trotz der fast zehn Jahre, die seit 1918 vergangen sind, ganz unverändert fand. Hoffentlich waren die Tage hier nicht zu anstrengend für Sie und haben Sie auch die übrige Reise glücklich und erfolgreich zurücklegen können.

De referent gaf er de volgende commentaar bij:

“De ontmoeting van de Pirennes met de Nohls een klein decennium na de oorlog is inderdaad betekenisvol en symbolisch. Het duidt niet enkel de erkentelijkheid van de Pirenne’s aan voor het gebaar van empathie dat de Nohls tijdens de oorlog voor de familie tentoon spreidden, het toont ook heel concreet hoe, na jaren van pijnlijke wederzijdse spanning tussen Duitse en Belgische intellectuelen, de geesten anno 1927 eindelijk voldoende rijp en de wonden van de oorlog voldoende geheeld waren voor toenadering en voor een herstel van de wetenschappelijke samenwerking tussen de Westerse en de ‘Centrale’ landen.”

Recapitulerend: het in 1926 opgerichte “COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES” (CISH) hield zijn eerste naoorlogs vijfjaarlijks congres in Oslo in 1928. De Gentse historicus prof.dr. F.-L. Ganshof, leerling van Pirenne, heeft dat congres bijgewoond en er in *Le Flambeau* 10, 1928, pp. 3-14 een verslag aan gewijd (“Le congrès des sciences historiques d’Oslo”) waarin hij schrijft dat dit congres de officiële wederopname van de contacten betekende tussen enerzijds de Duitse en Oostenrijkse en anderzijds de westerse historici.⁴⁸

⁴⁷ ULB 026PP/01/06/005.

⁴⁸ Warland, *op.cit.*, p. 254, noot 279. Zie voor de geschiedenis van het vak: S. Erdmann, *Die Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques*, Göttingen, 1987, alsook diens Engelstalige behandeling van hetzelfde thema: *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences 1898-2000*, Sine loco, 2005.

Het had vijf jaar vergeefse “*Wahrheitsdienst*” en gelijkaardige pogingen gevergd om het vooropgestelde doel te bereiken, zij het slechts binnen één vakgebied maar dan wel een dat zwaar kon doorwegen.

Nauwelijks zes jaar later, in 1934, trad er een nieuwe “*Wahrheitsdienst*” aan het licht die al de bereikte resultaten ongedaan maakte: in dat jaar proclameerde de Duitse “*Reichsminister*” Hans Frank, terechtgesteld in Neurenberg in 1946: “*Da Wissenschaft aber Wahrheitsdienst ist, muss sie notwendigerweise Dienst am Nationalsozialismus sein*”, zo eenvoudig was dat. Men mag hopen dat Pirenne, die in 1935 overleed, dit niet gelezen heeft. Na de Tweede Wereldoorlog is men er ingevolge een bundeling van krachten in geslaagd, de traditie van de vijfjaarlijkse internationale congressen van de CISH reeds in 1950 met een negende congres in Parijs voort te zetten.

Na de uitgebreide ontmoetingen in 1927 zijn er geen sporen meer gevonden van mondelinge of schriftelijke contacten tussen Herman Nohl en Henri Pirenne. Eigenlijk is het vreemd dat Pirenne, die zoveel aan Nohl en diens vrouw te danken had, hen beiden nooit eens in Gent of in Brussel heeft uitgenodigd; daarvan zijn althans geen bewijzen gevonden. Misschien heeft zijn leeftijd of zijn conditie hem dat niet meer toegestaan. Slechts éénmaal heeft Nohl nog getuigenis van zijn verering voor Pirenne kunnen afleggen: bij diens overlijden in Ukkel op 25 oktober 1935. Hij schreef toen aan mevrouw Pirenne.⁴⁹

Göttingen

z.Z.⁵⁰ Wien 5/11 35

Sehr verehrte gnädige Frau,

Eben lesen wir in der Zeitung die Nachricht von dem Tode Prof. Pirennes und denken mit grosser Teilnahme an Ihren Verlust. Wir durften den verehrten Mann in schweren Tagen kennen lernen, mussten seine Fassung und die heitere Kraft seines Geistes bewundern und werden ihn nie vergessen. Auch für Sie, gnädige Frau, wird die Erinnerung, so schmerzhaft sie auch ist, der einzige, immer währende Trost sein.

Meine Frau liegt zur Zeit hier im Krankenhaus mit einer sehr schweren Operation, sie bedauert es, Ihnen darum nicht selbst schreiben zu können.

⁴⁹ Het is jammer dat Nohl zijn deelneming aan mevrouw Pirenne niet in het Frans heeft kunnen betuigen. Maar zoals uit de inhoud blijkt, waren de omstandigheden in dat opzicht niet gunstig (mevrouw Nohl is in 1936 overleden). De brief bevindt zich in het Pirennearchief bij de ULB onder archiefnummer 026PPP/01/01/29. Ook K. Brandi heeft toen schriftelijk zijn deelneming betuigd.

⁵⁰ Voor: zur Zeit, tijdelijk.

*Mit verehrungsvollen Grüßen von uns beiden
Bin ich Ihr sehr ergebener*

Nohl

Benevens ethica en pedagogie had Nohl ook geschiedenis gestudeerd maar na de Eerste Wereldoorlog is hij zich haast uitsluitend op de door de filosofie van Dilthey geïnspireerde “*geisteswissenschaftliche Sozialpädagogik*” gaan toeleggen. Filosofie en geschiedenis bleven evenwel de ondersteunende disciplines in zijn onderwijs en in zijn talloze publicaties. Zijn bijzondere verdiensten als een van Duitslands belangrijkste pedagogen heeft hij niettemin met ontslag als hoogleraar en verplichte fabrieksarbeid voor de Nazis moeten bekopen maar tegelijk is hij met zijn pedagogische idealen bijna noodlottig in hun vaarwater terechtgekomen, wat hem, ondanks zijn benoeming onmiddellijk na de oorlog tot Rector van de Universiteit Göttingen, vrij veel controversiële en ook nog postume kritiek heeft opgeleverd. Hij overleed in 1960.

6. Een merkwaardige huldeblijk uit Duitsland

Tot slot volgt hier de vermoedelijk eerste en enige tot hertoe bekende, gepubliceerde erkenning van Nohls hulp aan Pirenne tijdens diens ballingschap. Het betreft een “*Sammelrezension*” in de rubriek “*Literaturberichte/Mittelalter*” van het Duitse tijdschrift *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, Heft 1-2/1961 door Percy Ernst Schramm:⁵¹

Keiner Empfehlung bedarf die “Geschichte Europas von der Völkerwanderung bis zur Reformation”, die aus dem Nachlass *Henri Pirennes* (1862-1935) unter dem Titel “Histoire de l’Europe. Des invasions au XVIe siècle” im Jahre 1936⁵² veröffentlicht wurde. Denn dieser Genter Professor, der durch seine siebenbändige “Histoire de Belgique” dem Selbstbewusstsein seiner Landsleute gleichsam das historische Rückgrat gegeben hat, gehört zu den Grossen der um 1900 in

⁵¹ Wel een merkwaardige figuur, deze Percy Ernst Schramm (Hamburg 1894-Göttingen 1970). Vanaf 1929 was hij Nohls naaste collega aan de Universiteit Göttingen en gedurende de Tweede Wereldoorlog had deze mediëvist de niet alledaagse opdracht, het *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940-1945 zu führen*, (Frankfurt am Main 1961¹). In Nürnberg werd hij als getuige op het proces tegen Alfred Jodl ondervraagd. Ondanks zijn oorlogsverleden werd hij in 1958 lid van de Orde “*Pour le mérite für Wissenschaft und Kunst*”. Het is wel een ongewone speling van het lot dat Pirenne van iemand als deze Schramm een postume laudatio mocht ontvangen

⁵² Bruxelles-Paris.

voller Manneskraft stehenden Generation. Doch sei an die Umstände erinnert, in denen Pirenne dieses Werk verfasste: er wurde 1916 nach Holzminden geschafft, da man seinen Einfluss auf die öffentliche Meinung fürchtete, und verbrachte – nachdem einflussreiche Gönner interveniert hatten – seine Tage in einem Nest an der Werra. Um seine Zeit nützlich zu verwenden, machte er sich daran, aus dem Kopfe eine Geschichte Europas zu schreiben; in der Heimat überarbeitete er sie, und sein Sohn legte sie 1936 der Öffentlichkeit vor. – Die Unmöglichkeit, bei jedem Satz die einschlägige Literatur nachzuschlagen, ist dem Werk letztthin zum Vorteil ausgeschlagen: es bietet die Übersicht über das Geschehen eines Jahrtausends, gemeistert durch einen souveränen Kopf – mag die Forschung weitergegangen sein, dieses Buch liest man noch heute mit Respekt und mit Gewinn. Wenn Henri Pirenne schliesslich doch einige einschlägige Bücher zur Verfügung hatte, verdankte er das Herman Nohl, der sie – ungeachtet, ob ihm das schadete – Pirenne zukommen liess. Als Karl Brandi mich⁵³ ihm⁵⁴ 1930 in Oxford mit der Bemerkung vorstellte, auch ich sei Professor in Göttingen, trug er mir auf, Herman Nohl warme Grüsse mit dem Ausdruck grosser Hochachtung zu übermitteln – es machte mich stolz und glücklich, diesen Auftrag zu übermitteln, da ich Pirenne verehrte und zu Herman Nohl, dem väterlichen Kollegen, mit Liebe aufschaute.⁵⁵

⁵³ Percy Ernst Schramm.

⁵⁴ Henri Pirenne.

⁵⁵ Volgende personen en instellingen verdienen een woord van oprechte dank voor hun bereidwillige medewerking: Herr Marco Birn, M.A. & Herr Dr. des. Ulrich Schludi, Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart; Frau Sabine Kramer M.A., Koordinierungsstelle Kulturgutschutz Deutschland Magdeburg; Herr Jürgen Lenzing, Handschriften, Universitäts- und Landesbibliothek Münster; Frau Bärbel Mund, Handschriften, Universitätsbibliothek Göttingen; Herr Dr. Henning Pahl, Evangelisches Zentralarchiv Berlin; Herr Udo Rauch, Stadtarchivar Tübingen; Herr Prof.Dr. Michael Sauer, Georg-August-Universität Göttingen; Herr Prof.Dr. Peter Schöttler, Honorarprofessor Freie Universität Berlin, Directeur de Recherche CNRS Paris; Mevrouw Willeke Tijssen, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam.

Een bijzonder dankwoord gaat uit naar de Redactie van de *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent* voor meerdere waardevolle aanvullingen en noodzakelijke correcties.